

РЕЦЕНЗІЯ

**старшої наукової співробітниці відділу цивільно-правових наук
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України,
к.ю.н., доц. Трункової Галини Анатоліївни
на дисертаційне дослідження Богданової Валерії Володимирівни
«Підстави звільнення від відповідальності за порушення
договірних зобов'язань»,
представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософії
у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»**

Актуальність теми наукового дослідження. Питання звільнення від цивільно-правової відповідальності, а саме звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, які досліджує Богданова Валерія Володимирівна, є вкрай актуальними через введення воєнного стану на теренах нашої держави. На сьогодні ми стикаємося з правовою невизначеністю у сфері звільнення від договірної відповідальності, оскільки нормативно-правове регулювання питань, пов'язаних зі звільненням від цивільно-правової відповідальності залишається недосконалим.

Однак найсуттєвішою проблемою в досліджуваній сфері є не лише фрагментарність нормативного регулювання та неоднорідність судової практики в Україні, а й недостатній рівень договірної культури серед суб'єктів господарювання та обмежена правова обізнаність щодо механізмів звільнення від відповідальності. Це ускладнює ефективне застосування інституту форс-мажору та породжує численні спори щодо моменту настання обставин непереборної сили, строків і форми повідомлення контрагента, а також допустимих доказів і правових наслідків несвоєчасного сповіщення.

Питання відмежування форс-мажору як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності від неможливості виконання зобов'язання та істотної зміни обставин залишається предметом дискусій, що зумовлює правову невизначеність у вирішенні договірних конфліктів. Водночас порівняльний аналіз зарубіжних підходів (континентальна Європа, англосаксонська практика) та уніфікаційних актів (Принципи УНІДРУА, PECL, DCFR) свідчить про наявність ефективних інструментів, адаптація яких до національного

законодавства могла б підвищити правову визначеність і зменшити ризики для сторін.

Викладені у дисертації пропозиції щодо удосконалення законодавства та запровадження нових правових механізмів є обґрунтованими і можуть значно покращити захист прав учасників договірних відносин, їх реалізація сприятиме підвищенню правової передбачуваності договірних відносин і зміцненню конкурентоспроможності національної економіки в умовах міжнародної інтеграції. З огляду на глобалізацію, поширення міжнародної торгівлі та співпраці існує нагальна потреба у стандартизації правових норм, зокрема у сфері звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Зв'язок дисертаційного дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідної діяльності Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, зокрема планової теми відділу цивільно правових наук «Проблеми правового регулювання цивільних відносин в повоєнний час» на 2023–2025 роки (номер державної реєстрації РК 0122U201164).

Наукова новизна та теоретичне значення дисертації. Дисертаційна робота Богданової В.В. на тему «Підстави звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань» характеризується продуманою дослідницькою стратегією та логікою розв'язання проблем, що підлягають науковому аналізу.

Змісту дисертації притаманна методична і концептуальна цілісність, гармонійність наукового викладу, в цілому позбавленого однобічних чи категоричних висновків. Автор показав себе вдумливим, принциповим, уважним до деталей науковцем. Наукові положення, висновки і рекомендації, викладені в дисертації, мають достатній ступінь обґрунтованості, що засвідчує опрацювання дисертантом в повній мірі відповідного емпіричного матеріалу, наукових праць вчених, нормативно-правових актів України, судових рішень.

Ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження дає підстави для висновку, що текст дисертації в повному обсязі відповідає меті дослідження, а поставлені завдання успішно виконані.

Зокрема, автор ставив перед собою такі завдання:

- розглянути доктринальні підходи до визначення цивільно-правової відповідальності, окреслити ознаки вказаного правового інституту, встановити місце у системі цивільного права України;
- виокремити основні види цивільно-правової відповідальності, їх розбіжності та особливості;
- дослідити зміст та функціональне призначення умов цивільно-правової відповідальності, виявити їх зв'язок, особливості та проблематику доказування;
- розкрити правову природу та концептуальне значення інституту звільнення від цивільно-правової відповідальності у сучасній доктрині;
- розмежувати підстави звільнення від відповідальності із суміжними інститутами (форс-мажор, неможливість виконання, випадок, вина кредитора тощо);
- дослідити особливості «форс-мажору» як ключової підстави звільнення від договірної відповідальності, встановити законодавчі вимоги щодо підтвердження настання форс-мажорних обставин та їх вплив на виконання договірних зобов'язань, проаналізувати релевантну судову практику та виявити типові помилки у їх застосуванні та проблематику доказування настання вказаних обставин, встановити правове значення воєнного стану в Україні у контексті звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань;
- виявити місце форс-мажорних обставин як підстави звільнення від юридичної відповідальності у публічно-правових відносинах;
- окреслити особливості інституту звільнення від відповідальності та регламентації форс-мажору в іноземній правозастосовній практиці;

- сформулювати пропозиції внесення змін до Цивільного кодексу України щодо регулювання інституту звільнення від цивільної відповідальності;
- сформулювати рекомендації щодо вдосконалення договірних механізмів у частині регламентації підстав звільнення від договірної відповідальності та практики їх застосування.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, які структуровано у п'ятнадцять підрозділів, загальних висновків та списку використаних джерел.

Дисертація є самостійною науковою працею, містить отримані особисто автором нові результати в галузі науки цивільного права, які спрямовані на вирішення проблем інституту звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Усі сформульовані положення та висновки є результатами особистих досліджень автора.

У розділі 1 «Цивільно-правова відповідальність» автором здійснено всебічне теоретичне дослідження інституту цивільно-правової відповідальності, здобувач систематизував її сутність, виокремив характерні ознаки та критично проаналізував існуючі концептуальні підходи до визначення цієї категорії, запропонувавши власну дефініцію, що логічно випливає з проведеного аналізу. У роботі детально розглянуто умови настання відповідальності та встановлено роль протиправної поведінки як передумови, досліджено питання заподіяння шкоди майновим і немайновим інтересам, обґрунтовано значення причинного зв'язку між діянням і наслідками та підкреслено вина (умисел або необережність) як ключовий елемент складу цивільного правопорушення. Здобувач також проаналізував доктринальні підходи до проблеми настання відповідальності, здійснив класифікацію її видів і провів порівняльний аналіз договірної та позадоговірної відповідальності, виявивши їхні спільні риси та відмінності. Загалом означений розділ вирізняється логічною структурою, глибоким теоретичним опрацюванням і практично значущими висновками.

У розділі 2 «Звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань (національний аспект)» автором здійснено всебічне дослідження загальних засад інституту звільнення від цивільно-правової відповідальності, простежено його генезу, виявлено підстави та напрями розвитку. Окрему увагу приділено аналізу категорії «випадку» як самостійної підстави звільнення від відповідальності; детально розглянуто природу та правову сутність обставин непереборної сили (форс-мажору), зіставлено поняття «форс-мажор» і «обставини непереборної сили» та обґрунтовано їх змістову тотожність, що зумовлена особливостями перекладу з іноземних мов. Проведено співвіднесення категорій «неможливість виконання зобов'язання» та «форс-мажорні обставини», виокремлено їх ключові ознаки та аргументовано розгляд цих категорій у взаємозв'язку як «причини» і «наслідку» відповідно: форс-мажор виступає незалежною від волі сторін причиною, тоді як неможливість виконання є її правовим наслідком, що визначає подальшу долю договірних відносин. Значну увагу приділено узагальненню практики вітчизняних судів щодо оцінки форс-мажорних обставин, де підкреслено необхідність комплексного доказового аналізу з урахуванням умов конкретного договору, тривалості та характеру впливу непереборної сили; узагальнено також позиції касаційних інстанцій, які вказують на те, що введення воєнного стану саме по собі не звільняє від відповідальності без індивідуалізованого доведення впливу таких обставин на виконання конкретних зобов'язань. Також автор чітко диференціював інститут форс-мажору та інститут істотної зміни обставин, окресливши їх функціональне співвідношення в системі цивільного права.

У розділі 3 «Гармонізація законодавства України із зарубіжним законодавством» здійснено комплексне дослідження зарубіжних моделей правового регулювання звільнення від договірної відповідальності. Автор проаналізував підходи країн континентальної Європи (Франція, Німеччина, Італія), дослідив положення європейських нормативних актів та уніфікаційних проектів (Принципи УНІДРУА, PECL, DCFR) і приділив значну увагу судовій

практиці, зокрема міжнародним прецедентам. Окремо розглянуто інструменти англосаксонської правової системи – договірні застереження, що регулюють поведінку сторін у кризових ситуаціях, та їх роль у забезпеченні правової визначеності.

Здобувачем виокремлено ключові проблеми застосування інституту звільнення від відповідальності в Україні: недостатню деталізацію та неоднозначність формулювань форс-мажорних застережень у договорах, що породжує різне тлумачення поняття «обставин непереборної сили», моменту їх настання, строків повідомлення та вимог до доказової бази; відсутність чітко регламентованих процедур і строків повідомлення контрагента, а також правових наслідків несвоєчасного або відсутнього повідомлення; брак визначеності щодо порядку і переліку допустимих доказів та механізмів продовження строків, призупинення, розірвання або альтернативного виконання за умов тривалого форс-мажору; наявність процесуальних недоліків у фіксації та підтвердженні фактів; а також нечіткість правових наслідків для сторін (відстрочка, розірвання, автоматичне припинення зобов'язань). Важливою є авторська ініціатива щодо розробки практичних рекомендацій для вдосконалення договірної практики в Україні та пропозицій з гармонізації національного регулювання з міжнародними стандартами.

У висновках за результатами проведеного дослідження автором викладено найбільш важливі науково-теоретичні положення, які дійсно відображають зміст дисертаційного дослідження, результати використання різних методологічних прийомів дослідження, авторські ідеї, які засновані на дослідженому емпіричному матеріалі.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що викладені в дисертації положення, узагальнення та висновки можна використати у: – науково-дослідній сфері: для подальшого вивчення інституту звільнення від договірної відповідальності, його правової природи та підстав для звільнення, формування пропозицій та способів гармонізації українського законодавства із міжнародними

стандартами у цій царині; – правотворчій діяльності: для модернізації та удосконалення цивільного законодавства, усунення прогалин у регулюванні наслідків настання обставин непереборної сили, уточнення дефініцій «обставини непереборної сили» та «форс-мажор»; – сфері правозастосування: для удосконалення судової практики з розгляду спорів, пов'язаних зі звільненням від відповідальності за порушення договірних зобов'язань; – системі освіти та підготовки фахівців: при розробці та підготовці підручників, навчальних матеріалів, посібників, матеріалів лекцій дисципліни «Цивільне право України»; – прикладній юридичній діяльності: результати дослідження можуть бути застосовані правниками при розробці та узгодженні договорів із контрагентами, (включенні до них положень про порядок повідомлення про настання обставин непереборної сили, визначення їх правових наслідків та можливості зміни чи розірвання договору); використанні при веденні судових спорів, пов'язаних із невиконанням чи неналежним виконанням договірних зобов'язань унаслідок дії форс-мажорних обставин, для аргументації правової позиції сторін, оцінки доказів та прогнозування результатів судового розгляду тощо.

Зауваження і побажання до змісту дисертації. Однак при підготовці дисертанта до захисту дисертації варто звернути увагу на деякі питання, відповіді на які зможуть посилити його наукову позицію.

1. Варто поглибити доктринальне та емпіричне обґрунтування авторської дефініції й класифікації цивільно-правової відповідальності. Наразі запропонована авторська дефініція логічно впливає з аналізу, проте вона потребує більш чіткого зіставлення з альтернативними підходами вітчизняної та зарубіжної доктрини, а також емпіричної перевірки її прикладної придатності на матеріалі судової практики та типових договорів.

2. На увагу заслуговує уточнення висловлених рекомендацій щодо регламентації форс-мажору та процедур доказування. Пропозиції з конкретизації форс-мажорних застережень і процедур повідомлення мають практичну цінність, але потребують деталізації з точки зору механізмів

імплементатії: зразків застережень, чітких процедур фіксації та верифікації фактів, строків і наслідків несвоєчасного повідомлення, а також взаємовплив на приватноправовий сектор режимів публічного права (воєнний стан, надзвичайні ситуації).

3. Потребують подальшого дослідження відмінності між форс-мажорними обставинами та істотною зміною обставин, демонстрація їх функціонального значення у договірному праві та наслідки для сторін.

Проте висловлені зауваження загалом не применшують наукової цінності результатів дисертаційного дослідження. Дослідження є завершеним, цілісним, обґрунтованим, самостійним, має високий теоретичний рівень і практичне значення.

Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації. Детальне ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження, опублікованими працями за темою дисертації надає можливість зробити висновок, що основні результати дисертаційного дослідження викладено у восьми наукових фахових статтях, що входять до переліку наукових фахових видань України, та трьох тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності. У дисертаційній роботі не виявлено порушень академічної доброчесності. Аналіз змісту дисертації дозволив встановити відсутність текстових запозичень без посилання на джерело (плагіату). Автор використовує нормативні та наукові джерела, дотримуючись правил цитування. До того ж у публікаціях автор детальніше розкриває окремі аспекти проведеного дослідження, у зв'язку з цим, у тексті дисертаційного дослідження посилається на власні роботи, які зазначені у списку публікацій здобувача за темою дисертації та відображені у списку використаних джерел.

Загальний висновок та оцінка дисертації. Дисертаційне дослідження Богданової Валерії Володимирівни на тему «Підстави звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань» є завершеним,

самостійним і актуальним науковим дослідженням, у якому вирішено наукове завдання – сформовано цілісне наукове розуміння підстав звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань та обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства України у цій сфері.

Вищезазначене дає підстави для висновку, що дисертаційна робота відповідає спеціальності «081» Право та вимогам Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» від 12 січня 2022 р. № 44, а її автор – Богданова Валерія Володимирівна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

**Старша наукова співробітниця
відділу цивільно-правових наук
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
кандидатка юридичних наук, доцентка**

Галина ТРУНОВА